

Venijn uit de 'Hollandschen koker'

De nasleep van de veiling Heeswijk

• EEFJE VAN DER WEIJDEN •

In 2005 schreef ik in een bijdrage in het *Bulletin van het Rijksmuseum* over de affaire rond het Antwerps passie-retabel in de Sint-Janskathedraal in 's-Hertogenbosch, dat bijna was terechtgekomen in de collectie beeldhouwkunst van het Nederlandsch Museum van Geschiedenis en Kunst (later deel van het Rijksmuseum).¹ Als onderdeel van de enorme collectie van Kasteel Heeswijk kwam het altaarstuk begin 20ste eeuw in 's-Hertogenbosch onder de hamer. De veronderstelde geringe kwaliteit van het retabel was voor het Nederlandsch Museum reden om het werk niet aan te kopen. Ook werd het geweigerd nadat de Vereniging Rembrandt het had gekocht. De vereniging zag zich genoodzaakt het altaar over te doen aan het kerkbestuur van de Bossche Sint-Jan, waar het tot op de dag van vandaag te zien is.

Nu komt deze roerige affaire opnieuw aan de orde, ditmaal aan de hand van de correspondentie tussen de hoofdrolspelers van toen, Adriaan Pit (1860-1944, afb. 2), jhr. ir. B.W.F. van Riemsdijk (1850-1942, afb. 1) en Victor de Stuers (1843-1916, afb. 3). De brieven nuanceren het eerder geschetste beeld en demonstrenen dat de zaak voor veel meer ophef heeft gezorgd dan ik eerder veronderstelde.² In de briefwisseling tussen jhr. B.W.F. van Riemsdijk en Victor de Stuers uit de periode na de veiling wordt die ophef

Afb. 1
TOON DUPUIS,
Borstbeeld van
Jhr. B.W.F. van
Riemsdijk. Marmer,
hoogte 65 cm. Rijks-
museum, Amsterdam
(inv.nr. BK-B-126).

al duidelijk.³ Zo schreef Van Riemsdijk: *Prof. Paul Clemens was hier met eenige studenten der Kunst Academie in Dusseldorf. Hij signaleerde het retable, dat hij in Heeswijk gezien had, aan Bode en [ik] begrijp nu helemaal niet waarom er nu zulk een drukte om gemaakt wordt.*⁴

Op het eerste gezicht lijkt Van Riemsdijk met 'drukte' te verwijzen naar de discussie over (het gebrek aan) kwaliteit van het retabel en de vraag of het Nederlandsch Museum het werk moest aankopen. Gezien de gespannen verhouding tussen Victor de Stuers en Adriaan Pit in die tijd ligt dit voor de hand; zij verschilden over allerlei zaken van mening, onder andere over het aankoopbeleid en de inrichting van het Nederlandsch Museum.⁵ Maar een Nederlands museale affaire was het allang niet meer, want uit het bovengenoemde citaat van Van Riemsdijk blijkt dat de invloedrijke Duitse kunsthistoricus en beeldhouwspecialist Wilhelm Bode (1845-1929, afb. 4) zich in de discussie had gemengd. Door zijn betrokkenheid krijgt de 'drukte' van Van Riemsdijk een andere betekenis. Het ging namelijk niet meer om het retabel, maar om de reputatie van de betrokkenen en van het museum.

De Vossische Zeitung

De oorzaak van alle commotie was een anoniem ingezonden stuk dat in de Berlijnse *Vossische Zeitung* was ver-

Afb. 2
C.C.J.M. FRANZEN-
HESTENFELD, *Borst-
beeld van A. Pit.*
Brons, hoogte 38 cm.
Rijksmuseum,
Amsterdam (inv.nr.
BK-15280).g.

schenen en vervolgens in de Nieuwe Rotterdamsche Courant werd besproken.⁶ Hierin werd ongezouten kritiek geuit op de aankopen die het Rijksmuseum had gedaan op de veiling Heeswijk. De kritiek betrof onder andere het gesneden retabel, waarvan op dat moment nog niet duidelijk was dat het naar de Sint-Jan zou gaan. Volgens de schrijver was op de veiling Heeswijk 'bepaald iets goeds' nauwelijks aanwezig. Het Rijksmuseum had dan ook voor 25.000 gulden aan middelmatigheden uitgegeven. De criticus vermoedde dat dit het initiatief was geweest van jhr. B.W.F. van Riemsdijk, die ongeveer in dezelfde periode tot hoofd directeur van het Rijksmuseum was benoemd. De schrijver achtte Van Riemsdijk zeer zeker een eerbiedwaardig mens, maar voor het ambt van museumdirecteur zou hij ongeschikt zijn: *Hij mist de natuurlijke bequaafdheid, hij mist de bekwaamheden, om aanwinsten voor het Museum te verwerven, of zelfs om eindelijk een catalogus van het Museum samen te stellen, waarop sedert twintig jaar, sedert de opening van het Rijksmuseum, tevergeefs gewacht wordt.*⁷ Maar niet alleen Van Riemsdijk moest het ontgelden, ook De Stuers en het gehele Nederlandse museumbestel waren mikpunt van zijn gram. Over

laatstgenoemde schreef hij: *Aan zijn autocratie, die steeds tot de onaangenaamste conflicten aanleiding heeft gegeven en aan zijne ultramontane neigingen zullen onder het nieuwe ultramontaan-orthodoxe ministerie in het geheel geen grenzen meer gesteld zijn. (...) De werkelijk bevoegde vertegenwoordigers der kunst en kunstwetenschap worden nog meer op den achtergrond gedrongen en de middelmatigheden zonder eenige zelfstandigheid, die de 'referendaris' als stroomannen gebruikt, worden voortdurend meer op den voorgrond geplaatst.*⁸ Aan Van Riemsdijk en De Stuers was het te wijten dat er in 1901 nog steeds geen schilderijencatalogus was verschenen, dat de schilderijen niet goed hingen, dat er te veel werk van derde en vierde rang werd gepresenteerd: onze anonus was over de stand van zaken in het geheel niet te spreken. De zaken hadden er wat hem betreft anders en beter voor gestaan als niet Van Riemsdijk, maar de kunsthistoricus Cornelis Hofstede de Groot (1863-1930) tot hoofd directeur was benoemd.

Debat

Het scherpe stuk in de Berlijnse krant ontketende een polemiek in verschillende Nederlandse kranten, waaronder de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, het *Algemeen Handelsblad* en de *Oprechte Haarlemsche Courant*. Niet langer stond daarin het retabel centraal, maar vooral de vraag naar de identiteit van de anonieme auteur. De NRC schreef dat de schrijver in elk geval als 'deskundig' kon worden beschouwd.⁹ Het Handelsblad zag in de anonus een vakman en diens venijn als afkomstig 'uit een Hollandschen koker'.¹⁰ Een dag later veronderstelde de NRC juist een Duitse herkomst van de auteur: *Naar ons uit Berlijn wordt gemeld, zou het artikel zijn van ... iemand te Berlijn, niet slechts een 'vakman', als het Handelsblad hem noemt, maar iemand die in de zaken, waarover het hier gaat, gerekend*

kan worden tot de hoogste autoriteiten te behooren: die dit is en blijven zal, zoolang hij nog leeft... Meer is ons niet vergund te zeggen. A bon entendeur...¹¹

Hoewel de persoon van Van Riemsdijk als hoofdredacteur forse kritiek te verduren kreeg, bleef een reactie van zijn kant voorlopig uit. Dit bleek dan ook niet nodig. Van Riemsdijks zoon Adriaan was namelijk redacteur bij de *Opregte Haarlemsche Courant* en hij maakte zich zo woedend over de anonieme kritiek op zijn vader, dat hij hem én de Rijksmuseumaankopen op de veiling Heeswijk in zijn eigen krant verdedigde. Van Riemsdijk senior schreef aan De Stuers op 16 oktober: *Mijn heetgebakerde zoon wil met alle geweld in de Opregte Haarlemmer een stukje schrijven over de aankopen Heeswijk. Hij zal het ze sturen; 't is kort, maar ik vrees dat hij door het noemen van namen Bode, Friedländer en Hofstede het lawaai nog tienmaal erger zal maken.*¹² Het stuk van Adriaan van Riemsdijk verscheen, anoniem, de volgende dag in de *Opregte Haarlemmer*. Daarin weerlegde hij de suggestie in het NRC-artikel, dat Wilhelm Bode de schrijver van het bewuste stuk zou zijn.¹³ Aangezien Bode al in geen tien jaar meer in Nederland en het Rijksmuseum te Amsterdam was geweest, aldus Van Riemsdijk junior, moet de conclusie wel luiden: *of dr. Bode schrijft over dingen, die hij niet gezien heeft, of hij heeft gezien door de oogen en geschreven met de pen van iemand anders, die teleurgesteld en achter de schermen werkt. A bon entendeur...¹⁴* De NRC pareerde de kritiek met: *De vriendelijkheden, in de Haarlemmer ten beste gegeven aan het adres van den Duitscher, wiens kunde en karakter beide hem boven kleinzielige aantijgingen stellen, laten we voor wat ze zijn.*

De *Opregte Haarlemmer* bleef volharden. Wilhelm Bode kon onmogelijk de auteur zijn, want waarom zou deze een stuk schrijven dat vol stond met persoonlijke aanvallen op hoofdredacteur Van Riemsdijk? Bovendien kon

Bode volgens deze krant helemaal niet weten van 'middelmattigheden' op de veiling Heeswijk, omdat hij daar niet aanwezig was geweest.¹⁶ De nog altijd anonieme Adriaan van Riemsdijk ging zelfs zo ver dat hij Bode per telegrafie persoonlijk vroeg naar diens vermeende betrokkenheid.¹⁷ In antwoord schreef Bode het artikel in de *Vossische Zeitung* niet te kennen en het dus ook niet te hebben geschreven.¹⁸

Van Riemsdijk senior vermoedde, blijkens de briefwisseling tussen hem en De Stuers, dat de kunsthistoricus Cornelis Hofstede de Groot achter het gewraakte stuk zat, dezelfde die in de *Vossische Zeitung* als gedoodverfde kandidaat voor het ambt van Rijksmuseumdirecteur werd gehouden.¹⁹

Afb. 3
VICTOR DE STUERS
EN PIERRE CUYPERS.
Fotocollectie Rijks-
voorlichtingsdienst,
Nationaal Archief,
Den Haag.

Rond 1900 was Hofstede de Groot een van de meest veelbelovende en getalenteerde kunsthistorici. Net als Adriaan Pit behoorde hij tot de 'nieuwe generatie'. In 1896 volgde hij David van der Kellen op als directeur van het Rijksprentenkabinet, maar al in 1898 vroeg hij zijn ontslag aan. De reden: hij wenste geen inmenging van Victor de Stuers bij het aankoopbeleid van het Rijksprentenkabinet.²⁰

Nu aan alle kanten werd ontkend dat Bode het stuk in de *Vossische Zeitung* had geschreven, greep de *Opregte Haarlemmer* de kans om met het artikel 'De Vossische, vijfde en laatste bedrijf' meer olie op het vuur te gooien. *Er is dus nog al iemand, die achter de schermen werkt, zijn naam niet wil genoemd zien en mede knoeit. Weer een anonymus dus. (...) Hoe er soms in de 'kunstwereld' wordt geknoeid en gekonkeld, dat hebben we onzen lezers ten minste kunnen mededelen.*²¹ Ook meende de auteur dat de NRC deze voor hen 'zoo vervelende zaak' een andere wending gaf, door telkens terug te komen op de 'hooge som' van het altaarstuk.²² Hierop kon een reactie van de NRC niet uitblijven: *Ze [de Opregte Haarlemmer] beschuldigt ons eenvoudig van onwaarheden. (...) Wie die derde is, doet heusch niet ter zake – onze gewone Berlijnsche correspondent is nimmer in het spel geweest. En nu: waarom hebben we Dr. Bodes naam indertijd genoemd? Omdat het artikel door anderen smalend werd gekenschetst als achterklap uit Hollandschen koker.*²³

Het debat kreeg een steeds venijniger karakter. Op 29 oktober verscheen in de *Opregte Haarlemmer* een omvangrijk artikel, waarin opnieuw de tegenaanval werd ingezet. Niet alleen uit de stijl en de opbouw van dit stuk, maar ook uit een brief van een paar dagen eerder, van Van Riemsdijk junior aan Victor de Stuers, kunnen we opmaken wie de schrijver is: *Hooggeachte Heer de Stuers, na ontzettend veel gezeur is het artikel geplaatst, deel heb moeten bekorten, temeer omdat zij*

*de zaak als afgedaan hadden beschouwd. Artikel is er toch – hoop dat u tevreden zult zijn. Niemand mag echter weten dat u de auteur is. Ook die papa niet, want die kan als alle Riemsdijken slecht geheimen bewaren.*²⁴ In het desbetreffende artikel analyseert De Stuers onder de titel 'Loyauteit' wat in de *Vossische Zeitung* was geschreven en wat daarna in Nederlandse kranten was verschenen. *Voor ieder, die ook maar eventjes op de hoogte is van wat wangunst, verwaandheid en teleurstelling achter de coulissen van ons klein Kunst critici-wereldje brouwen was de bron van het artikel in de Vossische, dank zij inhoud, gedachten-gang, stijl, terstond volkomen duidelijk,* aldus De Stuers.²⁵ Daarnaast beschuldigt hij de anonymus uit de *Vossische Zeitung* ervan dat deze, uit angst te worden ontmaskerd, aan Wilhelm Bode een 'billet de complaisance' zou hebben gevraagd waarmee het NRC de onjuiste berichtgeving kon goedpraten.²⁶

Wilhelm Bode

De *Opregte Haarlemmer* bleef hameren op de identiteit van de 'Vossische auteur'. Inmiddels vond Wilhelm Bode de tijd rijp voor een persoonlijke en publieke reactie zijnerzijds. Hij gaf de NRC toestemming een door hem geschreven brief te publiceren. Hierin schreef hij dat hij wel degelijk de kwaliteit van het altaar had kunnen beoordelen, te weten op basis van de expertise van een afgevaardigde die op de veiling aanwezig was. Hij vroeg zich echter af hoe de *Opregte Haarlemmer* erbij was gekomen dat hij al tien jaar niet meer in Nederland was geweest en hij dus niet zou kunnen oordelen over de situatie in het Rijksmuseum: *Eigenthumlich hat es mich beruhrt, aus dem Haarlemsche Courant zu erfahren, dass ich wahrend meiner Besuche in Holland polizeilich bewacht su sein scheine.* Vier jaar geleden nog, schreef hij, was hij in het Rijksmuseum, zodat hij zich wel degelijk een beeld kon vormen van de museumzalen, dat overeenstemt

met de visie van de auteur van het stuk in de Vossische.²⁷ Bij de Van Riemsdijken en De Stuers bleef desondanks de naam Hofstede de Groot rondzingen en zij bleven ervan overtuigd dat hij ermee te maken had. Van Riemsdijk schreef hierover aan De Stuers: *Wat een vunse kerels zijn het toch, die een fatsoenlijk mens zo door de modder halen. Papa laat alles langs zijn koude kleren aflopen maar m.i. wil de publieke opinie ook wat. (...) Ik vind het nu zo'n heerlijke gelegenheid om die Hofstede eens af te maken. Als het publiek slechts weet dat hij de maker van het bewuste stuk in de Vossische is, dan is alles in orde.*²⁸ Om een reactie los te krijgen van Hofstede de Groot, stuurde de redactie van de Opregte Haarlemmer bovengenoemd artikel 'Loyauteit' naar diens adres. Een reactie volgde en deze werd gepubliceerd: *Mijnheer de hoofdredacteur, Ik ontving onder het kruisband uwer uitgevers een nr. der OHC van 29 dezer, waarin een artikel met het opschrift Loyauteit, handelende over het bekende stuk in de Vossische Zeitung met rood potlood aangestreept. Indien de bedoeling der toezending van dit artikel is, eene uitspraak van mij uit te lokken over het daarin behandelde,*

*zoo zal ik hier eene verklaring geven, die aan duidelijkheid niets te wensen zal overlaten: De Hollandsche koker van de Vossische. Indien er personen mochten zijn, die mij op grond mijner vriendschap met Bode, mijne medewerking aan diens groot Rembrandtwerk, mijner vriendschappelijke relaties met mijne overige Berlijnsche ambtgenoten of op grond van welk ander feit ook voor 'den Hollandschen koker der Vossische' zouden houden, zoo diene hun inlichting, dat ik onmiddellijk na den kijkdag Heeswijk op studiereis door het zuiden van Frankrijk gegaan ben en daar het eerst door de NRC van het Vossische artikel heb kennis gekregen en dat ik in geen enkele opzicht, noch direct, noch indirect, noch schriftelijk, noch mondeling het minste of geringste heb uit te staan gehad met dit artikel en het daarop volgend twist-geschrift in de OH [Opregte Haarlemmer] NRC.²⁹ Hofstede de Groot sloot zijn ingezonden brief af met de mededeling dat hij over zijn eigen niet-benoeming tot directeur niets te zeggen heeft.³⁰ De Opregte Haarlemmer speelde nu de verloren onschuld: *Niemand heeft het natuurlijk in zijn hoofd gehaald, een man als dr. Hofstede de Groot te verdenken van de 'Hollandsche koker' der Vossische te zijn. Evenals aan eenige andere bekende personen in de kunstwereld zonden wij hem een nummer van onze courant, opdat hij, van zijn buitenlandsche reis hier te lande teruggekeerd, zoude weten wat er, in zijn afwezigheid, in die 'kunstwereld' had plaats gehad.* Om venijnig te eindigen met: *Wij kunnen zeer goed begrijpen dat de heer Hofstede de Groot de benoeming van den tegenwoordigen titularis tot directeur van het Schilderijen Museum afkeurt. Wanneer men zelf deze betrekking heeft willen hebben en een ander heeft haar gekregen, dan is zulks altijd onaangenaam.*³¹*

Op 2 november liet Van Riemsdijk sr. in de Haarlemse krant van zich horen over de toenmalige situatie en de veranderingen in het Rijksmuseum onder zijn bewind: *Bijna al de schilde-*

Afb. 4

MAX LIEBERMANN,
Portret van Wilhelm
von Bode, 1904.
Olieverf op doek.
Nationalgalerie,
Staatliche Museen
zu Berlin (inv.nr. A III
533). Foto: Jörg P.
Anders.

rijen zijn van plaats verwisseld en vele stukken die alleen kunst- en cultuurhistorisch belang hebben, naar lokalen verhuisd die niet direct met de hoofdgalerij in verbinding staan of wel zijn zoo gehangen dat ze den bezoeker weinig hinderen kunnen. Nu zal ik niet beweren dat de verkregen toestand onberispelijk is; in welk Museum waar gebrek aan ruimte zich doet gevoelen is dit het geval?³² Van Riemsdijks artikel riep weer de reactie uit Berlijn op. Wilhelm Bode mocht dan wel de afgelopen vier jaar niet in het Rijksmuseum zijn geweest, hij was wel degelijk op de hoogte van de veranderingen in het museum: deels door wat Van Riemsdijk zelf had gepubliceerd in het Bulletin van de Nederlandsche Oudheidkundige bond, deels door wat hem van vrienden en collega's ter ore kwam. In een ingezonden stuk van een paar dagen later gaf Bode zijn opinie over het beleid van het Rijksmuseum en wat zou moeten veranderen. Van Riemsdijk zou de historische collectie moeten scheiden van de kunstcollectie en die in de verzameling Oudheden moeten onderbrengen. Ook zou er een nationale portrettengalerij moeten worden samen- en opengesteld. Kopieën en zeer beschadigde werken zouden moeten worden verwijderd, zodat er meer ruimte voor betere werken kon ontstaan. Daarbij zouden tevens veranderingen in het gebouw moeten worden aangebracht, zoals de 'ongelukkige groote bovenlichtgalerij met de kleine afdelingen, die meer den vorm van een paardenstal heeft, en andere dingen meer.³³ Eindelijk leek het debat een wat meer volwassen karakter te hebben gekregen; de inhoud stond centraal en er werd niet meer op de persoon gespeeld. Althans, bijna niet. Aan het eind van zijn stuk kon Bode niet nalaten iets te zeggen over het directoraat van Van Riemsdijk: (...) met de hulp der beste kenners van de Hollandse schilderkunst, dr. A. Bredius en Dr. Hofstede de Groot, die bovendien de schilderijenmarkt als bijna geen derde

kennen, zal de nieuwe hoofddirecteur de pessimistische angstvalligheden van den correspondent der Vossische Zeitung gewis te niet doen. (...) zelf ben [ik] den heer Van Riemsdijk nog kort geleden bij het verwerven van het landschap van Rembrandt, van den Lucas van Leyden en andere schilderijen behulpzaam geweest, was het ook slechts indirect en waarschijnlijk buiten zijn weten.³⁴

Slot

Was voorafgaand aan de veiling Heeswijk de belangrijkste vraag of het gesneden altaarstuk uit het kasteel al dan niet een plaats zou krijgen in de collectie van het Nederlandsch Museum, na de veiling deed deze vraag er nauwelijks meer toe. De ophef die ontstond had zelfs niet meer te maken met het retabel, maar ging uitsluitend over de betrokkenen. Voor De Stuurs en de heren Van Riemsdijk senior en junior was de voornaamste kwestie de identiteit van de anonieme auteur van het artikel in de *Vossische Zeitung*. Een vraag die tot op de dag van vandaag onopgelost is gebleven. Wat deze publieke discussie echter wel blootlegde was de diepgewortelde ontevredenheid over de gang van zaken in en rond het Rijksmuseum. Directeur Van Riemsdijk werd beschuldigd van wanbeleid, De Stuurs van vriendjespolitiek en Hofstede de Groot van onverkropte woede over het niet verkrijgen van het directoraat in het Rijksmuseum. Onderling maakten deze heren elkaar weer allerlei verwijten. *Hofstede de Groot, Bredius, Th. Van Riemsdijk, De Stuurs, het waren ongetwijfeld stuk voor stuk eigengereide baasjes. Dat het tot conflicten kwam was niet vreemd en lag ook niet alleen aan De Stuurs, aldus Perry in zijn biografie over de laatstgenoemde.*³⁵

De hele discussie moet worden gezien in het licht van een machtsverschuiving in museumland, het Rijksmuseum in het bijzonder. Het gezag van de oudere generatie – Van der Kellen, Van Riemsdijk, Cuypers –

verschoof langzaamaan naar een jonge en nieuwe generatie kunsthistorici, onder wie Hofstede de Groot en Pit. De haast autonome positie van Victor de Stuers in het Nederlandse museumbestel kalfde zienderogen af, maar zelfs na zijn aftreden als referendaris in 1901 bleef hij proberen zijn invloed als monumentenzorger in de breedste zin van het woord te laten gelden. In dit specifieke geval door als adviseur van zowel Van Riemsdijk senior als junior op te treden.

NOTEN

* Voor de totstandkoming van dit artikel bedank ik jonkheer A.W.G. van Riemsdijk uit Wassenaar en de heer Jan Bervoets van het Nationaal Archief. De eerste verwees mij in 2006, naar aanleiding van mijn artikel over het Heeswijks retabel in het *Bulletin van het Rijksmuseum*, naar het familiearchief Van Riemsdijk in het Nationaal Archief. De stukken van zijn voorvader jonkheer B.W.F. van Riemsdijk werden op dat moment ontsloten en waren dus nog ontoegankelijk. Toegang werd mij echter vriendelijk verleend door de heer Bervoets, dankzij wiens hulp ik op het spoor kwam van de venijnige briefwisseling zoals hier beschreven.

- 1 E. van der Weijden, 'Behouden voor het land: de strijd om het Antwerpse passiealtaar uit kasteel Heeswijk', *Bulletin van het Rijksmuseum* 53 (2005) 3, pp. 301-315.
- 2 Respectievelijk de directeur van het Nederlandsch Museum van Geschiedenis en Kunst, de hoofd-directeur van het Rijksmuseum en de referendaris van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Kunsten en Wetenschappen.
- 3 Van der Weijden, *op.cit.* (noot 1), p. 311.
- 4 Brief van B.W.F. van Riemsdijk aan Victor de Stuers, 26 oktober 1901. Nationaal Archief (NA), Werkarchief van V.E.L. de Stuers (1843-1916) over de jaren (1790) 1859-1916 (1978), toegangsnr. 2.21.355, inv.nr. 263.
- 5 J.F. Heijbroek, 'Adriaan Pit, directeur van het Nederlandsch Museum. Een vergeten episode uit de geschiedenis van het Rijksmuseum', *Bulletin van het Rijksmuseum* 33 (1985), p. 250.
- 6 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* jrg. 58 (12 oktober 1901) nr. 245.
- 7 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* jrg. 58 (12 oktober 1901) nr. 245.
- 8 Deze vertaling vond ik in een ongedateerd krantenknipsel uit een Nederlandse krant, onbekend welke. NA, Werkarchief van V.E.L. de Stuers, toegangsnr. 2.21.355, inv.nr. 931.

- 9 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* jrg. 58 (13 oktober 1901) nr. 246.
- 10 *Het Algemeen Handelsblad* jrg. 74 (13 oktober 1901) nr. 23137.
- 11 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* jrg. 58 (15 oktober 1901) nr. 247.
- 12 Brief van B.W.F. van Riemsdijk aan Victor de Stuers, 16 oktober 1901. Werkarchief van V.E.L. de Stuers, toegangsnr. 2.21.355, inv.nr. 263.
- 13 *Opregte Haarlemsche Courant* (18 oktober 1901) nr. 246.
- 14 *Opregte Haarlemsche Courant* (18 oktober 1901) nr. 246.
- 15 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* jrg. 58 (19 oktober 1901) nr. 251.
- 16 *Opregte Haarlemsche Courant* (23 oktober 1901) nr. 250.
- 17 Brief van A. van Riemsdijk aan Victor de Stuers, 22 oktober 1901. NA, Werkarchief van V.E.L. de Stuers, toegangsnr. 2.21.355, inv.nr. 263.
- 18 Brief van A. van Riemsdijk aan Victor de Stuers, 23 oktober 1901. NA, Werkarchief van V.E.L. de Stuers), toegangsnr. 2.21.355, inv.nr. 263.
- 19 Brief van B.W.F. van Riemsdijk aan Victor de Stuers, 24 oktober 1901. NA, Werkarchief van V.E.L. de Stuers, toegangsnr. 2.21.355, inv.nr. 263.
- 20 Jos Perry, *Ons fatsoen als natie: Victor de Stuers, 1843-1916*, Amsterdam 2004, p. 258.
- 21 *Opregte Haarlemsche Courant* (26 oktober 1901) nr. 253.
- 22 *Op.cit.* (noot 17).
- 23 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* jrg. 58 (27 oktober 1901) nr. 258.
- 24 Brief van A. van Riemsdijk aan Victor de Stuers, 29 oktober 1901. NA, Werkarchief van V.E.L. de Stuers, toegangsnr. 2.21.355, inv.nr. 263.
- 25 *Opregte Haarlemsche Courant* (29 oktober 1901) nr. 255.
- 26 *Opregte Haarlemsche Courant* (26 oktober 1901) nr. 253.
- 27 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* jrg. 58 (29 oktober 1901) nr. 259.
- 28 Brief van A. van Riemsdijk aan Victor de Stuers, ongedateerd (vermoedelijk begin november 1901). NA, Werkarchief van V.E.L. de Stuers, toegangsnr. 2.21.355, inv.nr. 263.
- 29 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* jrg. 58 (1 november 1901) nr. 262.
- 30 *Opregte Haarlemsche Courant* (29 oktober 1901) nr. 255.
- 31 *Opregte Haarlemsche Courant* (31 oktober 1901) nr. 257.
- 32 *Opregte Haarlemsche Courant* (2 november 1901) nr. 259.
- 33 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* jrg. 58 (6 november 1901) nr. 266.
- 34 Brief van A. van Riemsdijk aan Victor de Stuers, 29 oktober 1901. NA, Werkarchief van V.E.L. de Stuers), toegangsnr. 2.21.355, inv.nr. 263.
- 35 Perry, *op.cit.* (noot 20), p. 258.